

Lugossy László

A filmarchívumok felelőssége

■ Ötven éve történt. A Moszfilm Stúdió kisvetítőjében ülünk, a hús széken úgy tízen. Az ajtón – immár egy hónapja – rajzlapon hirdeti a felirat: „Zárt körű vetítés. Idegeneknek belépni tilos!” Mihail Romm *Hétköznapi fasizmus* címen készülő filmjének stábjába, köztük jómagam, a moszkvai filmfőiskola ösztöndíjas rendezőnövendéke, zseblámpák fényénél jegyzetelünk. A mester a félig nyitott ajtóban állva, egyik cigarettáról másikra gyújtva hangosan kommentálja a vetített anyagot. A vásznon a náci Németország híradójának képei peregnek – napi 6 órában, heti 5 napon át. Pártgyűlések, díszszemlék, könyvmagyalyák, díszsortűzek meg igaziak, lövészárkok, robbanások, győztes csaták előre is, hátra is, összevissza időrendi sorrendben. És a Führer, a Führer – minden mennyiségben.

A filmtekercseket – mint hadizsákmányt – egyenesen Goebbels személyes filmarchívumából kobozták s szállították el a szovjet archívumba, a háború utolsó napjaiban. A dobozokat azóta sem nyitotta ki senki. Gondosan lezárva, német alaposággal felcímkézve, a szögesdróttal és fegyveres őrséggel körülvett moszkvai archívumban vártak szabadulásukra a dobozba zárt filmszalagok. Ideiglenes szabadlábra helyezésüket nem akármilyen engedélyezte: Mihail Szuszlov, a szovjet birodalom főideológusa, a hatalmi gépezet szürke eminenciása. Noha az engedély magas helyről jött, makacs ellenkezést váltott ki az archívum részéről, mondván, az anyagok csak ott náluk, a kerítésen belül nézhetők meg. Végül kompromisszum született: egy civil ruhás belügyi ezredes jelenlétében kezdődhettek a vetítések, ám amikor kiderült, hogy hosszú hónapokig tartó mozimaratonra van kilátás, az ezredes látogatásai ritkulni kezdtek. Egy alkalommal nem német, hanem spanyol nyelvű anyag jelent meg a vásznon. Mi ez? Kiderült, hogy egy spanyol polgárháborúban készült dokumentumfilm. Gazdagon, élményszerűen feldolgozott, kitűnő anyag, mégpedig Franco-ellenes – a köztársaságiakkal rokonszenvező előadásban. Romm képtelen türtőztetni az indulatait, nekiesik az ezredesnek: miért rejtegetik a szov-

jet nézők előtt, ahelyett, hogy széles körben vetítenék. Az ezredes: ő nem tudja, nem rá tartozik, különben sem akar többet vég nélküli vetítésekre járni, van neki más dolga, elég. Így is lett; az ezredes elmaradt.

Fel is írtam magamnak, ha hazamegyek, szólok a filmarchívumban, kérjenek ebből a filmből egy kópiát, hiszen a magyaroknak is volt némi közük a spanyol polgárháborúhoz.

Romm leállítja a vetítést, kéri, hogy gyűjtsünk lámpát. „Barátaim, a mi filmünk címe: *Hétköznapi fasizmus*. Azt szeretnénk megmutatni, hogyan lesz a hétköznapi ember a totalitárius gépezet alkotórésze. Mit keresünk? Hiteles arcképeket, nem megrendezett jeleneteket, hanem igaz pillanatokat. Nem akarok benneteket elkéséreníteni, de ebben az anyagban ilyet nem fogunk találni. Egyet sem. A totalitárius állam híradója totálisan megrendezett. Ezeket itt személyesen Hitler rendezte.”

Hallgattunk. Én azt gondoltam, hogy ez azért túlzás. Akkor még nem olvashattam Joseph Goebbels naplóját:

„1939. október 10. Összeállítottam a heti filmhíradót. Ismét nagyon jó lett. Ha kételyem van, még a Führer véleményét is kikérem.”

Szóval Romm nem tévedett. A Moszfilmben folytatjuk a vetítést: a kitörő második világháború képei.

Goebbels naplója: „Csatatereken át, tökéletesen elpusztult falvak és városok mellett vezet az utunk Varsóba. Minden a pusztítás képét mutatja. Varsó maga a pokol. Teljesen tönkretett város. Bombáink és gránátjaink tökéletes munkát végeztek. Szinte egyetlen ház sem maradt épen. A lakosság eltompult, árnyakból áll. Az emberek mint rovarok mászkálnak az utcán. A látvány szinte leírhatatlan. Kő kövön nem maradt. A lengyel nacionalizmus itt élte át szenvedései éveit. Vagy teljesen kiirtjuk belőlük ezt az érzést, vagy egy napon ismét felemelik a fejüket... Felmerül a kérdés, hogy a varsói pusztulásokról készített képeket közreadjuk-e? Vannak előnyei és hátrányai is. Az előnye a sokkhatás. A Führer előbb maga is szeretné látni a képeket.”

Goebbels jól számított: a varsói pusztításról készült filmfelvételek sokkhatása nem maradt el. Egyhetes cseccsemő voltam, mikor azok a képek készültek, de a későbbi látvány úgy beleégett az emlékezetembe, mintha velem történt volna mindaz a szörnyűség.

Nap mint nap, hét mint hét: a Moszfilm vetítőjében peregnék az archív filmek. Most épp egy szovjet dokumentumfilm van soron. A címe: *Tragédia a katyni erdőben*. Lengyel tisztak tömegsírjának feltárása, hordágyakon viszik igazságügyi orvosi szemlére az exhumált holttesteket. Vonalzókkal mérik a tarkólövések koponyákon ütött nyílásait. Az áldozatok zsebeiből csipesszel szedik elő a családi fényképeket: megözevgyült asszonyok, árván maradt gyerekek enyészetnek indult fotóit. Mindent filmeznek, dokumentálnak. Külföldi újságírók jegyzetelnek. A kamera nyit: amerre a szem ellát, a havas tisztáson, mintha a katyni erdő összes fáját kivágták volna, de valójában sűrűn egymás mellé fektetett temérdek katonatetem. Ki tette? A narrátor sorolja a német fasiszták példátlan gaztettének részleteit, hogyan próbálták azokat a szovjetekre kenni, egymásnak ugrasztva a két testvéri szláv népet, majd ezzel zárja: „A katyni erdő véres titkára végleg fény derült.” A lengyel pap beszenteli meggyilkolt honfitársai földi maradványait. Szól a munkásgyászinduló. A németek ellen a szovjetek oldalán harcoló lengyel katonák ellépnek a hóba süppedt virágkoszorúk előtt. - A film neve és leltári száma is bekerül a jegyzetfüzetembe.

Pár hét múlva, zsebemben a jegyzetfüzettel, belépek a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum akkor még – ha jól emlékszem – Vorosilov (ma újra Stefánia) út 97 alatti, sűrű repkénnyel befutott villaépületébe. Igazgató: Újhelyi Szilárd (későbbi stúdióvezetőm). Tudnak rólam, vártak. Mihail Romm hivatalos levélben kéri készülő filmjéhez, a *Hétköznapi faszizmushoz* esetleg felhasználható magyar archívumanyagok feltérképezésének engedélyezését. A világhírű élő szovjet klasszikusnak? A legnagyobb készséggel. Írjam ki a katalógusból a leltári számokat, s másnapra itt lesznek az anyagok. Nekilátok. Romm azzal bocsátott útra, hogy szeretne úgymond nagyobb hálót kivetni az archívumok tengernyi anyagára. Hitler és Mussolini mellett nézzünk körül Franco, Salazar és Horthy meg Szálasi híradóiban is. Egyedül ülök a Filmtudományi Intézet vetítőjében. Filmet nézek, és jegyzetelek. Szálasi Ferenc miniszterelnököt az országgyűlés nemzetvezetővé választotta. Háborús bűnösök hazahozatala. Bilincskattan a kezükön, irány az Andrassy út 60. Péter Gábor kihallgatja őket. Csakhogy! Van itt egy cirill betűs filmdoboz is. Orosz nyelvű narrátorral. A magyar háborús

főbűnösöket először a szovjet katonai hatóságok hallgatják ki valahol Budapesten, koloniál bútorokkal berendezett elegáns szobabelsőben. (Később kerestem ezt a filmet, de nem tudták megtalálni.)

Mit néztek még? Zenés őrsekváltást a Várban? A kormányzó felavatja Erzsébet királyné szobrát? A magyar-német kapcsolatok minden kockája megvan Moszkvában is, felesleges innen kérni, hacsak nem jobb a budapesti kópia. Mi van még? Az inségkonyhák, jótékonysági akciók; ez talán illik a filmbe. Különben meg mit válogatok? Mikor lesz még egyszer ilyen alkalom, hogy egy álló héten keresztül reggeltől estig azt nézsek a magyar filmarchívum anyagából, amit kedvem tartja. Átnézem még egyszer a katalógust.

Megvan. Egyszer már találkoztam ezzel a cédulával. Akkor is az volt ráírva: „Zárt anyag”. Német film.

Im Wald vom Katyn (A katyni erdőben). Ez alkalommal megnézhetem. Az erdei tisztáson katonás sorrendben fekszenek a tömegsíról kihantolt tetemek. A nemzetközi szakértőkből álló csoport, köztük a magyar Orsós Ferenc patológus professzor vizsgálja a koponyákat. Vonalzókkal mérik a tarkólövések golyó ütötte lyukait. A zubbonyzsebekből csipeszekkel halásszák ki a családi fényképeket: megözevgyült asszonyok, elárvult gyerekek enyészetnek indult fotóit. A jelenet külsőségeiben majdnem azonos a Moszkvában bemutatott szovjet változattal. Itt is vannak külföldi újságírók és a földi maradványokat beszentelő pap. Csak arra a kérdésre: Ki tette? Mikor?, a válasz homlokegyenest ellenkező. „A bolsevik gyilkosok tették” – mondja a narrátor. S mint később kiderült, ez volt az igaz. Az NKVD 22 000 lengyel tisztet mészárolt le a katyni erdőben 1940 tavaszán. A mártírok közt volt a lengyel filmművészet legnagyobbjának apja is.

2007. Andrzej Wajda *Katyn* című játékfilmjét nézem a moziban. A történelmi emlékezet és az igazság megőrzésének kötelességéről szól. A film kulcsjelenetében a tömegmészárlásról készített szovjet propagandafilmet vetítik. Ugyanazt, amelyet 50 évvel ezelőtt a Moszfilm vetítőjében láttam. És elhittem. Ettől a ponttól már nemcsak a film hőseinek drámáját, de a magamét is élem. Lesütöm a szemem, lüktet a halántékom. Aztán óvatosan felnézek, a körülöttem ülő fiatal fiúk és lányok arcát fürkészem. Vajon mit tudnak minderről? Élnek-e bennük s miféle képek, amelyek akaratlanul, szinte tudat alatt az éppen szemük előtt pergő film képeihez társulnak? S ha nem, hogyan segíthetnénk, hogy ez megadassék nekik is? Vagy köszönnék szépen, nem kérnének az efféle képtársításból? Lehet. De meg kéne próbálni. Pártolnám, ha például ezt a három filmet egy DVD-be foglalva jelentetné meg – valaki.

És nem csak ezt. Magyar filmeket is.

A karácsonyi szünetben élvezetes olvasmányom volt Makk Károly életrajzi írása: *Szeretni kell*. Filmje, a Déry Tibor két novellája alapján forgatott *Szerelem* az egyik, ha nem éppen legszeretettebb magyar filmem. Cannes-ban, a nagy sikerű bemutató után a zsűri elnöke, a világsztár francia színész, Michelle Morgan – akit annyira meghatott a film, hogy megszegte a fesztiválok íratlan szabályát, miszerint zsűritag ne találkozzon versenyfilm alkotójával – egy hangulatos kis bárban a rövid beszélgetés végén így szólt:

„Kaa-ro-ii, még mindig hatása alatt vagyok...” Kis szünet. Aztán értetlenül rázza a fejét. „Csak azt mondd meg, drágám, miért zárták börtönbe ezt a szegény fiút? Talán valami autóbalesetben volt vétékes?”

Mikor a könyvben ezt olvastam, először jót derültem. Hát, igen..., színész..., ráadásul francia. De aztán eszembe ötlött, hogy két évvel ezelőtt épp a *Szerelem* című filmet vetítettem egy egyetemistáknak tartott filmnyelvi órán, hogy aztán együtt elemezzük. Tudják – kezdtem a beszélgetést –, e drámaian szép magánéleti történet háttérben drámaian kegyetlen társadalmi-történelmi események feszülnek. A filmben egybeötvözött két Déry-novella közül az egyik az 56-os forradalom előtt, a Rákosi-korszakban játszódik, a másik novella pedig a forradalom leverése után, a Kádár-korszakban. Ám a film elkészítésének az volt a feltétele, hogy csak a Rákosi-korszakban játszódjék a történet, de a film, mivel képekkel dolgozik, akár egy 56 után megjelenő újság látványával képes kijátszani a cenzúrát.... Ugye, világos? –kérdeztem a hallgatóimtól, s láttam a bizonytalan tekintetükből, hogy egyáltalán nem az. Na, jó. Akkor frissítsük csak fel a történelmi kronológiát. Mondjuk onnan, hogy meghalt Sztálin. Ugye tudják, mikor? – Most már rákérdeztem a legidősebbre, a harminc körüli, kétgyermekes családapára. Eredeti diplomája: gépészmérnök. Bocsnát – szabadkozott –, nem vagyok túl jó történelemből..., de úgy a hetvenes évek közepére tenném. – Jóságos ég! Innen szép nyerni! – gondoltam. Mit mondjak, nem kis erőfeszítésbe telt, míg eljutottunk a két korszak filmbéli egybecsúsztatásáig....

Az Akadémia és az Uránia a sikeres 53 magyar játékfilm elnevezésű vetítéssorozat után elindította a 100 magyar dokumentumfilm sorozatot. Tegnap a *Nehéz emberek* vetítése utáni beszélgetésen Kovács András egyik eszmefuttatásába beleszólt egy disszidált ember történetét. Tizenhárom gimnazista nézőből egyetlen egy nem hogy nem tudta, mit jelent a disszidálás, de soha nem is hallott róla. Nyílt tekintetű, eleven eszű, szeretni valóan kedves gyerekek. A mi gyerekeink, a mi unokáink. Csak van valami felelősségünk abban, hogy az élményvilágukból – hangsúlyozom nem egyszerűen a tudásukból, hanem az

élményvilágukból – hiányzanak a magyarság sorsát meghatározó történetek, drámák, képek, emberi arcok. S hogy hol várnak ezek az arcok, hogy megmutassák magukat, hol várnak a történetek arra, hogy megtörténhessenek a képek, hogy beleégjenek újabb és újabb nemzedékek emlékezetébe? A filmes dobozokban, tisztelt kollégák, a videoszalagokon, a DVD-ken – az archívumokban. Igen döntő többségük a MANDA és az MTVA archívumában.

Az említett Uránia-béli esték egyikén Sára Sándor dokumentumfilmjét láthattuk, az *Aki magyar, velünk tart* címűt. A zsúfolt vetítőben még a lépcsőn is ültek. A filmet követő beszélgetés gazdagította az élményt. Kifelé menet megszólít egy korombéli férfi. Hol tudná megvenni ezt a nagyszerű filmet? Németországból jött, nemsokára indul vissza, ott él. Ötvenhatban ment ki, ahogy még vagy kétszázézeren. Olyan nagy hatást tett rá, szeretné, hogy a fia is láthassa meg hát az unokái is. Szóval, hol kaphatná meg a DVD-t? Széttárom a karomat. Kicsit keserű a szám íze. Pedig olyan jó volt ez az este... Ahogy megyek kifelé a moziból, eszembe jut egy svéd asszony levele. A Duna Televízió *Postabontás* című műsorába írta, amely a nézőinkkel való kapcsolattartást szolgálta. Akkor már több mint egy éve sugároztunk műholdon. Valahogy így szólt: „Most, hogy rendszeresen nézhetem a Duna műsorát: a játékfilmeket, dokumentumfilmeket, az anyanyelvi műsorokat, a magyar irodalmi, zenei, színházi, képzőművészeti adásokat, most kezdem valójában megismerni a férjemet, aki magyar, ötvenhatban jött ki Svédországba. Köszönöm önöknek, hogy még jobban megszerettem azt az embert, akivel több mint húsz éve élünk együtt.”

Én meg már húsz éve újra meg újra felidézem ezeket a sorokat. Meggondolni való összefüggést vélek felismerni bennük. Az ember személyiségét nemcsak a saját életének egyedi történései alakítják, hanem mindaz, ami a közelebbi s távolabbi közösségével, családjával, országával, népével megtörtént, ami abból a közös emlékezetbe beszivárog, beépül a szélesen értelmezett kultúrába. A film kollektív tudat. Az egymástól különböző kultúrák párbeszéde nélkül hiányos az egymástól különböző emberek közötti megértés és együttműködés. Ha hihetünk a felméréseknek – s miért ne hihetnénk, hiszen személyes tapasztalataink is igazolják –, az újabb és újabb felnövekvő nemzedékek mind kevesebbet olvasnak, legkevésbé azokat a könyveket, amelyeket mondjuk Babits vagy Szerb Antal meggyőzően a figyelmünkbe ajánl. A kötelező olvasmányok? Nem Gárdonyi szövegéből ismerkednek Dobó Istvánnal, hanem Sinkovits Imre játékából. Nem Jókai jelzői jelenítik meg számukra Görgeyt, hanem Besenyey Ferenc. Ha már utaltam Babitsra, jó érzéssel láttam

a Manda internetes honlapján a Babitsról szóló nyolcpernyi archív összeállítást, amely iskolai felhasználás céljával készült. Latinovits tolmácsolásában halljuk a költő sorait, láttató erővel épp arról szól, amiről előbb én is szerettem volna, de nincsenek hozzá szavaim. „Útjaidat akármerre bolygod, Egy országot hordozol magaddal.”

Tízen valahány összeállítást találtam a Manda honlapján. Igen, hallottuk azt is, hogy van restaurálás meg digitalizálás is. Hébe-hóba megjelennek magyar filmek DVD-n, de látnunk kell, hogy Magyarországon nincs intézményes kerete az archív értékek átgondolt, módszeres közvetítésének. Hangsúlyozom: átgondolt, módszeres tevékenységre volna szükség. Tegnap többen is elmondták, hogy ezen a digitális útvesztőnek elkeresztelt mozgóképes dzsungelen navigátorok, kalauzok nélkül nem képes átverekedni magát a néző, kivált a fiatalabbja. Igen, valami olyan intézményre volna szükség, amely nem mellékes, hanem fő feladatként végzi a mozgóképes anyagok összeválogatását, egymáshoz illesztését, a kiadói tevékenységgel ötvözött terjesztői tevékenységet a legkülönbözőbb felületek számára, vagyis iskoláknak, filmkluboknak, művészmoziknak, művelődési intézményeknek, DVD-n, interneten; amely ezeket színvonalas kiadványokkal, szakértői anyagokkal kíséri, a szervezetek mellett az érdeklődő nagyközönség számára is nyitott. Közművelődési tevékenységet folytat, nem pedig úgymond piacit, amelyben a nem kevés pénzért felújított filmek DVD-i – kiszorulva a hipermarketek telezsúfolt polcairól – végül a leárazott tucataruk ládájának legalján kötnek ki.

Mindehhez – hogy divatos kifejezéssel éljek – paradigmaváltásra volna szükség Arra, hogy a döntéshozók felismerjék: vannak kincsek, amelyek annál többet érnek, minél több embernek jutott belőle.